

Müslümanlar
ve
Diğer Din Mensupları

**Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla
İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar**

Ankara - 2004

Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları / 4

KUR'AN'DA EHL-İ KİTAP ANLAYIŞI

Prof.Dr. Mehmet PAÇACI*

Bu çalışmada Kur'an'ın Ehl-i Kitap tanımlamasını kullanacağız. Buna göre, Ehl-i Kitap terimi ile Kur'an'ın indiği dönemde Hicaz'ın Kuzeyi'nde ve Güneyi'nde bulunan Hıristiyan ve Yahudi cemaatler kastedilmektedir. Yine çalışmada belirlediğimiz çerçeve gereği ilk Müslümanlar'ın söz konusu cemaatler ile gerçekleşen ilişkilerini Kur'an'a yansıdığı ve Kur'an'ın bu ilişkileri yönlendirdiği şekliyle ele almaya çalışacağız..

Giriş

Kur'an'ın Ehl-i Kitap'a ilişkin olarak geliştirdiği tutumu yeterince doğru bir şekilde anlayabilmemiz için öncelikle bölgedeki Yahudi ve Hıristiyan cemaatlerin İslam öncesi tarihçesi hakkında bilgi sahibi olmamız yerinde olacaktır. Orta Arabistan'a dışarıdan gelmiş ve etkili olmuş dini cemaatlerden birisi Yahudilerdi. Bölgedeki Yahudi varlığı Kudüs'te Mabel'in ikinci defa Romalılar tarafından yıkıldığı M.Ö. 70 yıllarına kadar götürülebilmektedir. Bunu, Nabukadnezar tarafından Mabel'in yıkılmasına kadar erken dönemlere çekenler de bulunmaktadır.¹ Ardından Roma ve Hıristiyan Bizans'ın baskısı ile buraya gelen Yahudiler de bulunmaktadır. Beni Kureyza, Beni Nadir ve Beni Kaynuka kabilelerinin bunlardan oldukları kabul edilmektedir. Bu istilalardan kaçabilen Yahudiler getirdikleri bilgi ve becerilerle Arapları etkilemişlerdi. Böylece Sami yazılı kültürünün bir çok unsuru Arap kültürüne girmişti. Daha sonra güneyden Evs ve Hazrec geldi ve Yahudilere tabi olarak yaşadılar. Sonra bunlar Kuzey'deki akrabaları Gassaniler'den Yahudiler'e karşı yardım istediler ve (MS.494) başkanlarını öldürerek Yahudiler'in hakimiyetlerini sona erdirdiler.² Araplar arasında Yahudilik ciddi bir zemin bulmamış olsa da Yesrib'de Evs ve Hazrec arasında Yahudiliği kabul edenler olmuştu.³ Mekke'de de

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Bkz. Gil, Moshe, "The Origins of the Jews of Yathrib" *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 4 (1984), 203-224, s.206vd.

² Sarıçam, İbrahim, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2001, s.103

³ Gil, Moshe, "The Origins of the Jews, s. 206-211

Kureyş'in Yahudilerle kabile bağları oluşturabilmek için de Yahudi kabilelerden kız aldıkları bilinmektedir.⁴

Hıristiyanlık Arabistan'a kendi içinde baş gösteren mezhep çekişmelerinin bir sonucu olarak girmişti. Daha sonra Kur'an bu parçalanmışlığı Hıristiyanlar'a karşı bir eleştiri konusu yapacaktır. 427 tarihinde Nasturiler İstanbul patrikliğinin azlinden sonra Irak'a doğru İran sınırlarına kaçmışlar, bunlardan bir kısmı da Suriye ve Hicaz arasındaki çöllere ulaşmışlar, ancak Hıristiyanlar, Yahudi varlığı sebebiyle Yesrib'e kadar inememişlerdir. Beşinci yüzyılda da Hıristiyanlık'ı kabul etmiş Araplar Roma'nın güvenilir ve sadık müttefikleri olarak görünmektedir. Kuzey-batıda Romalılar'la ittifak halindeki Salihiler ve Gassaniler⁵ gibi Arap kabile federasyonları Persler'e karşı doğu bölgelerini korumanın yanı sıra Arabistan'ın kuzey ve kuzey-doğusundaki kervan yollarının güvenliğini sağlama görevini de üstlenmişlerdi. Salihiler yaptıkları anlaşma gereği Roma'ya sağladıkları destek karşılığında Roma topraklarında oturma izni ve yıllık bir tahsisat elde ediyorlardı.⁶ Salihiler arasında manastır hayatına önem veren Hıristiyan hassasiyetlerinin bir yer bulduğu bilinmektedir.⁷ Mesela Salih meliki Davud kendi adına inşa edilen manastırın yapımı sırasında bir zahitlik örneği olarak sırtında su ve harç taşıdığı için kendisine *el-Lasik* unvanı verilmişti.⁸ Altıncı yüzyılda Salihiler zayıflamış ve yerini bölgede⁹ aslen güney kökenli olan ve Kelb ve Namir gibi diğer kabileleri ile bir başka federasyon oluşturan Gassaniler'e bırakmıştır.¹⁰ I. Justin (518-27) zamanında Monofizit Kilise'yi

⁴ Michael, Lecker, "A Note on Early Marriage Between Qurashis and Jewish Women" *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 10 (1987), s. 17-39.

⁵ Kilise kökenli tarihçiler de besinci yüzyılda Araplar arasında Hıristiyanlık'ın yayılma eğilimi gösterdiğini doğrulamaktadırlar. Hatta Kilise tarihçisi Theodoret, *Historia Religiosa* adlı yapıtında Arapları İbrahim'in ve İsmail'in torunları olarak tanıtmaktadır. Shahid, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks Research Library: Washington DC. 1989, s. s.536. Araplar hakkındaki olumlu görüşler 431 Efes ve 451 Kadıköy konsül dokümanlarınca da desteklenmektedir. Arap kökenli piskoposlar bu konsüllerde önemli roller oynamışlardı. Mesela Filistin Piskoposu I. Petrus Efes Konsili'ne aktif bir şekilde katılmıştı. Buna karşın bir Kitab-ı Mukaddes alimi ve müfessiri olan Jerome gibi Araplar hakkındaki olumsuz düşünceleri sürdürenler de olmuştur. Bu imajın kötüleşmesinde İsa'nın ilahi olan tek bir tabiata sahip olduğunu iddia eden Monofizit Hıristiyanlık'ın Araplar arasında yayılması da önemli rol oynamıştır. Shahid, *Byzantium and the Arabs*, s.533vd.

⁶ Shahid, *Byzantium and the Arabs* .s.537.

⁷ Kur'an bu Hıristiyan monastisizmini Hadid Suresi'nde eleştirmektedir. 57/Hadid,27

⁸ *Eyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden, E.J. Brill, "Salih", VIII,982

⁹ *Eyclopedia of Islam*, "Salih", VIII,982

¹⁰ *Eyclopedia of Islam*, "Gassan",II, 1020

lağvetmesinden sonra Roma'nın Arapların kralı olarak kabul ettiği Gassani meliki Haris b. Cebele (529-569) Monofizitizm'in koruyucusu olmuştu.¹¹ Haris'e, Bizans lehine gösterdiği bu yararlılıklar sonucunda patrik/*bitrik* unvanı da verilmişti.¹² Gassaniler Roma için bedevi Arapları kontrol altında tutmuşlar, Hicaz Yahudileri'ne karşı yine Roma adına askeri operasyonlar düzenlemişlerdi. Gassaniler Arabistan'da Bizans'ın politik ve baharat yolundaki ticari çıkarlarını korumak göreviyle Doğu Roma tarafından Ebrehe'ye gönderilen diplomatik misyonda da yer almışlardı.¹³ Bu Arap hanedanı İslam'dan sonra da Hıristiyan olarak kalmış ve fetihlerle birlikte Kuzey Arabistan'ın çeşitli yerlerine dağılmıştı.¹⁴

Ancak Araplar'ın başından beri Hıristiyanlık'ın Monofizit hareketi içinde yer almaları sebebiyle altıncı yüzyılda Arap ve Roma ilişkileri bozulmaya başladı. Kilise çevresi onları Kilise'den ayrılan sapkınlar olarak, seküler çevre ise İmparatorluk'a ihanet eden bir topluluk olarak görmüşlerdi.¹⁵ Kovuşturmalara maruz kalan Gassaniler zayıfladılar.¹⁶ Nihayet Sasaniler 613-14 tarihinde Suriye'yi istila ederek Bizans'a bağlı Gassani devletini sona götüren darbeyi vurdular. Kur'an Bizans'ın sonraki karşı atağını Rum Suresinin başındaki ayetlerle kayda düşecektir. Daha sonraki yıllarda İslam fetihleri başlayınca Salihi ve Gassani federasyonları çarpışmalarda Bizans'ın yanında yer aldılar. Ancak 636'daki Yermuk zaferinden sonra Roma'nın bu topraklardaki egemenliği de son bulmuş oldu. Bu Arap federasyonlarından geride kalanlar arasından Müslüman olanlar Emeviler'e ve böylece İslam tarihinin şekillenmesine katıldılar.¹⁷

Diğer taraftan Hıristiyanlık, İran'ın Arap müttefikleri Lahmiler arasında da bir zemin bulmuştu. Lahmiler bugün Necef adıyla anılan Hire kentini başkent edinmişlerdi. Lahmiler altıncı yüzyıla kadar İslam öncesi Arap tarihinde önemli bir kültür odağı oldular ve Arap yazısının gelişmesinde önemli bir rol aldılar. Hindistan'dan yapılan ticareti ellerinde tutmak için Umman ve Yemen'de yerleşmiş koloniler bulunduran Sasaniler'in Güney Arabistan ile ilişkilerinde görevler aldılar. Lahmiler'in kurucusu Amr b. Adiy İran'da yasadışı kabul edilen Maniheizm'in koruyucusu olarak öne çıktığını görüyoruz. İkinci Lahmi kralı İmri'u'l-Kays ve son Lahmi melik Numan'ın da Hıristiyan olduğu bilinmektedir. Burada yayılan Hıristiyanlık

¹¹ *Encyclopedia of Islam*, "Harith b. Djabala", III, 222; *E.I.*, "Ghassan", II, 1021

¹² *Encyclopedia of Islam*, "Harith b. Djabala", III, 222

¹³ *Encyclopedia of Islam*, "Gassan", II, 1021

¹⁴ *Encyclopedia of Islam*, "Salih", VIII, 982

¹⁵ Shahid, *Byzantium and the Arabs*, s. 536.

¹⁶ *Encyclopedia of Islam*, "Ghassan", II, 1021

¹⁷ Shahid, *Byzantium and the Arabs*, s. 539.

doğal olarak Pers'in rakibi Bizans'ın kabul etmediği Nasturi Hıristiyanlık idi. Bu bakımdan Lahmiler'in Hıristiyanlık'a bu şekilde geçmeleri Persler için kabul edilebilir bir şeydi. Lahmi başkenti Arap Hıristiyanlık'ının önemli merkezlerinden birisi oldu. Hire şehrinde kiliseler ve manastırlar bulunmaktaydı ve burası Bizans'ın desteğindeki Hıristiyanlık'ın kovuşturmasına uğrayan bir çok Nasturi kaçak için de bir sığınak durumundaydı.¹⁸ Sasanilerle bu iyi ilişkiler muhtemelen son Lahmi kralı Numan'ın bağımsızlık konusundaki ısrarı sebebiyle II. Hüsrev (590-628) zamanında bozulmuştur. İranlılar önce Hire'yi yakından bir takiple, daha sonra da bizzat yönetimleri altına aldılar. Ancak İslam'ın ortaya çıkışı durumu değiştirmiş ve 633 yılında Halid b. Velid komutasındaki İslam orduları Pers hakimiyetine son vermiştir.¹⁹

Hıristiyanlık'ın Yemen'e girmesi ise miladi dördüncü asırda gerçekleşmiştir. Yemen'in Hıristiyan olan Habeşistan ile sıkı ilişkileri dolayısıyla bu din zaten bilinmekteydi. Hadramut'da, Zofar'da ve Ma'rib'de de kiliseler bulunmaktaydı. Bu bölgede dikkate değer Hıristiyan topluluk ise Necran Hıristiyanlarıydı. Güney Arabistan'daki konumuna karşın Necran'ın, Suriye'ye kadar çıkan ticaret yolunun üzerinde olması dolayısıyla daha çok Suriye ile yakın ilişkisi olmuştur. Burada Monofizit bir Hıristiyanlık vardı. Ancak 597 tarihinde Yemen tekrar Pers nüfuz alanı içerisine girince Yemen'de Nasturi Hıristiyanlık'a bir kayma olduğu düşünülebilir.²⁰

Roma'nın desteklediği Habeşistan'ın başlıca dış güç olduğu bu mücadeleler Rasulullah'dan hemen önce, Hicaz'a kadar sıçramıştı. Rasulullah'ın doğum yılı olan ve İslam tarihinde 'fil yılı' olarak bilinen 570 yılında Habeşistan'da hüküm süren Ebrehe, ordusuyla Hicaz'a bir sefer yapmıştı.²¹ Monofizitizmi kabul eden Habeşler, 522'de Hıristiyanlar'ı baskı altında tutan²² Güney Arabistan'ın egemen gücü Himyeriler'e²³ karşı bir ordu oluşturdular. Katı bir Yahudi ve İran müttefiki olan Zu Nuvas başa geçtikten sonra, Yemen'de Hıristiyanlar kovuşturulmaya başlanacak ancak

¹⁸ *Encyclopedia of Islam*, "Lakhmid", V, 634

¹⁹ *Encyclopedia of Islam*, "Lakhmids", 632 vd.; Frye, Richard N, *The History of Ancient Iran*, München, Beck, 1983, s.337vd.

²⁰ Browne, Laurence, E. *The Eclipse of Christianity in Asia*, Cambridge: University Press, 1933, s. 11vd.

²¹ 105 Fil/1-5

²² Bkz. 85 Buruc /4

²³ Roma tarihçisi Procopius Yemen'deki bu baskıcıları çoğu Yahudi ve bir çoğu da o gün Helenik denilen putperestliğe dönmüş kişiler olarak tanımlamaktadır. Procopius of Caesarea, *History of the Wars*, Books I-II, terc. H.B.Dewing, Harvard University Press, Cambridge, 1996, I. XX,1, 1.189

daha sonra Habeş Necâsisi buna karşılık verecek ve burada Hıristiyanlık'ı yerleştirecektir.²⁴ Yahudi komutan Zu Nuvas, ilk çarpışmada Habeş ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Bu çarpışmadan sonra Himyer İran'dan yardım talep etmiş, buna karşılık Bizans da Habesistan'a yardım göndermişti. 525 tarihinde Habeşler Zu Nuvas'ı öldürdüler ve Himyer'in başına Habeş bir hükümdar bıraktılar.²⁵ Daha sonra Himyer devletinin başına geçen ve İslam tarih kaynaklarının Ebrehe adıyla bildikleri Abramus adındaki Habeş komutan bağımsızlığını ilan etmiş ve egemenliği 570 yılında ölümüne kadar sürmüştür.²⁶ Ebrehe'den sonra onun oğullarından Ma'd Karib, tahtı ele geçiren kardeşinden kaçarak Sasaniler'e sığındı ve onları bölgeye çağırdı. (575-577). Böylece Sasani'ler bölgede Güney Arabistan ticaret yolunu kontrol edebilecekleri bir üs kurabilmiş oldular. Sasaniler 6. yy'ın sonunda İslam fetihlerinin başlamasına dek Yemen'i kendilerinin bir vilayeti haline getirmeyi başardılar.²⁷

İslam öncesi tarihin önemli olaylarından birisi olarak görülen ve Kur'an'da da söz konusu edilen Fil Vak'ası (MS 571) bölgede sürüp gitmekte olan Sasaniler ve Bizans arasındaki güç mücadelesi ve bu mücadelenin yol açtığı siyasi, ekonomik ve nihayet askeri çekişmeler ışığında değerlendirilmelidir. Kureyş'in bir ticaret merkezi olarak Mekke'deki egemenliğine ve Kureyş diplomatlarının büyük devletler nezdindeki girişimleri sonucunda elde ettikleri kuzey-güney ticaret yollarındaki serbestisine ve bunun getirdiği zenginliğe Kureyş Suresi atıfta bulunmaktadır.²⁸ Arabistan'ın ortasında Yarımada'nın en önemli ticaret merkezi ve Yarımada'daki ticari ilişkilerinin belli ölçüde düzenleyici bir işleve sahip Mekke'ye yapılan bu saldırının Hıristiyan Bizans'ın Habeş ve Yemen müttefikleri yoluyla ticaret yolları üzerinde etkinlik kurma mücadelesinde son noktayı koymaya yönelik bir çaba olarak görülebilir. Ebrehe bu saldırıdan önce de, Araplar için Kabe'yi

²⁴ Bkz. İbn Hişam, *Sire*, Matbaa Mustafa el-Babi Halebi, 1955, I,31-41

²⁵ Frye, *The History of Ancient Iran*, s.328.; Procopius of Caesarea, *History of the Wars*, I. XX,1, I.189.

²⁶ Abramus Habeşistan'da Adulüş şehrinde gemi taşımacılığı işi yapan bir Roma vatandaşının kölesi ve bir Hıristiyan'dır. Ebrehe Habesler'in Yemen'e bıraktıkları Esimiphaeus'a karşı yapılan bir ayaklanma sonucunda başa geçmiştir. Habeşistan Kırallı Ellesthaeus bu ayaklanmayı öğrendiğinde, Esimiphaeus'a yapılan haksizliği cezalandırmak için Ebrehe'ye karşı iki kere ordu gönderdi, ancak ciddi yenilgiler aldı. Ebrehe, sonraki Habes kiralına vergi ödemeyi kabul ederek yerini güçlendirmişti, Procopius of Caesarea, *History of the Wars*, I. XX,2-8, I.191

²⁷ Frye , *The History of Ancient Iran*, s.328

²⁸ Bkz. 106 Kureyş/1-4

çekim merkezi olmaktan çıkarmak için San'a'da Kulleys adında bir tapınak da yaptırmıştı.²⁹

Hıristiyanlığın ve Siret'te Peygamberimizin yakın çevresindeki izlerinden birisi de Varaka b. Nevfel'dir. Bu ayrıca, İslam öncesinde Mekke'ye kadar uzanan Arap Hıristiyan kültürünün ve dini eğitim geleneğinin sonuçlarından birisi olarak görülebilir (MS 610). Varaka'yı anlatan rivayetlere göre o, Tevrat ve İncil'i formal bir şekilde çalışmış birisidir. Rivayetler onun Kitab-ı Mukaddes'i İbranice harflerle Arapça'ya çevirdiği belirtmektedir.³⁰ Bu rivayetler Hıristiyan Arap din eğitimi müfredatı hakkında ipuçları sunabilir.

Mekke Dönemi

Vahiy tarihinin ilk dönemlerinde Ehl-i Kitap ile ilişkilere işaret eden önemli olaylardan birisi İhlas Suresi'nin inmesidir. Vahiy sürecinden izleyebildiğimiz kadarıyla sure Mekke döneminin ikinci aşamasından hemen önce inmiştir. Hicretten önce gelen bu tevhid tanımlaması Kur'an vahyinin Yahudi cemaate gönderdiği bir mesaj olarak görülmelidir. Çünkü burada Yahudiliğin teslis karşıtı formülasyonlarının açık izleri görülmektedir. Surenin nüzul sebebini aktaran rivayetler Rasulullah'ın Allah'ın vasıfları hakkında Müşriklerle birlikte Yahudiler tarafından sorgulandığını belirtirler. Taberi'de gruplardan (*ahzab*) söz edilmektedir. Muhtemelen bu grupların başında (*kade*) da Abdullah b. Selam bulunmaktadır.³¹ Rivayetteki bu bilgiden yola çıkarak İhlas Suresi'nin birinci derecedeki muhatabının Yahudiler olduğu söylenebilir. Abdullah b. Selam, Rasulullah'a sorduğu soruya neredeyse Tevrat'taki cümlelerin aynıyla cevap alarak Mekke'den ayrılmıştır.³² Yukarıda belirttiğimiz gerekçelerden ötürü, surenin *teslis* inancına karşı geliştirilebilecek bir polemik içine değil de Yahudiler'le diyalog bağlamında bir yere konulması daha makuldür. Nitekim ilk dönem tefsirleri hiç Hristiyanlar'dan söz etmez ve mesela Taberi Hristiyanlar konusunda

²⁹ Sarıçam, *Hız. Muhammed*, s.7

³⁰ Bkz. Sarıçam, *Hız. Muhammed*, 60; ayr. bkz. S.5

³¹ Razi, Rasulullah'a gelenler arasında Ka'b b. Eşref'i zikretmektedir. *et-Tefsiru'l-Kebir*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Tahran, trhsz. XXXII,175.

³² Bkz. Mehmet Paçacı, "De Ki Allah Birdir' Sami Dini Geleneği Perspektifinden İhlas Suresi'nin Bir Tefsiri Denemesi", *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz*, Ankara:Ankara Okulu Yayınları, 2002, s.53-79

tamamıyla suskundur.³³ Taberi ısrarla Müşrikler'den ve Yahudiler'den söz eder. Ancak sonraki dönem tefsirleri Rasulullah'ı inandığı Allah'ın vasıfları hakkında sorgulayanlar arasında Hıristiyanlar'ı da saymaktadırlar.³⁴

Gerçekten de Mekke'de vahyin ikinci aşamasında³⁵ inen surelerde gördüğümüz söylemin temel karşıtlığın bir yanda Müslümanlık ve aynı gelenekteki dinlerden Yahudilik ile diğer tarafta Müşriklik şeklinde kurulduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde daha çok önceki kitaplarda ve dini geleneklerde de anlatımı bulunan Nuh, Lut, İbrahim, Musa, Yunus, gibi Kitap ehlinin bildiği ve Ad, Salih gibi Arap peygamberlerinin kıssaları anlatılmaktadır. Mesela Musa kıssası, Vahiy Geleneğinin olumsuz bir tiplemesi olan Firavun ile mücadelesi bağlamında anlatılmaktadır. İsrailoğullarının Firavun'un zulmünden Allah'ın lütfuyla kurtulduğu işlenmektedir. 20/Taha Suresi neredeyse tamamıyla İsrailoğullarının Hz.Musa ve Harun tarafından Firavun'un zulmünden kurtarılmasına ayrılmıştır ve 26/Şuara Suresinde de aynı kıssa tekrar edilmektedir.

Mekke döneminde Hıristiyanlar'la yakın ilişkinin kurulduğu Risalet tarihinin önemli olaylarından birisi olan Habeşistan Hicreti yaşanmıştır. Risaletin bu zor günlerinde neden Hıristiyan bir ülke olan Habeşistan bir sığınak olarak seçilmişti? Öyle anlaşılıyor ki bu seçimin o sırada bölgede cereyan eden olaylarla yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bu yıllarda Sasaniler Bizans'a karşı geniş çaplı bir saldırıya geçmişti. Sasaniler, 611'de Antakya'ya 614'te Kudüs'e girmişler, 613-614 yıllarında uzun süredir Bizans'ın menfaatlerini koruyan Hıristiyan Arap devleti Gassaniler'i yenilgiye uğratmışlar ve daha güneye sarkarak 619 Mısır'ı da ele geçirmişlerdi. Bu yıllarda Yemen de sakin değildi. Burası da Sasanilerin ve Habeş-Roma ittifakının sürekli olarak güç mücadelelerini sürdürdüğü, çalkantıların ve çatışmaların olduğu bir yer olmayı sürdürüyordu. Ebrehe sonrasında Yemen, Sasanilerin buradaki Yahudi topluluk yoluyla hakimiyet kurduğu bir yer olmuştu. Hicaz'da Müşrikler de uzaktan da olsa

³³ Taberi, Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, 1988, XXX,342vd.

³⁴ Kurtubi, Abdullan Muhammed b. Ahmed, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, Daru İhyait'-Turas, Beyrut, 1967, XX,242; ayr.bkz. Razi, *Tefsir*, XXXII,175.

³⁵ Surelerin kronolojisinde büyük oranda Theodor Nöldeke'nin sıralaması izlenmiştir. *Geschichte des Qorans*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909, XIvd.

Sasaniler'e olan desteklerini ortaya koymuşlardı.³⁶ Bütün bu çatışmalar, çalkantılar ve taraf olmalar sırasında Habeşistan sakin bir yer ve doğru bir politik tercih olarak ortaya çıkmaktadır.

Habeşistan çevre bölgelerde Sasani yükselişinin devam ettiği yıllarda ikinci bir Müslüman göçmen gurubunu kabul etmiştir. Rivayetlere göre 616 yılında Cafer b. Ebu Talib'in başkanlığında bir ikinci gurup Müslüman, Habeşistan'a sığındı. Cafer b. Talib'in Necâşi önünde yaptığı konuşması, o yıllarda Müslümanlığın kendi bilinci hakkında olduğu kadar, Müslümanlar'da Hıristiyanlık ve onun bazı önemli sembolleri hakkında oluşmaya başlayan kabul ve tanımlarına dair ipuçlarını vermektedir³⁷. Konuşmada öncelikle genel ahlak ilkelerini ve putlardan uzaklaşmayı anlatan bir içerik görmekteyiz. Bunun dışında teolojik çerçevede Hz. İsa şöyle tanımlanır: "O Allah'ın kulu, elçisi, ruhu ve Meryem'e verdiği Ol ! emridir". Burada kristolojik anlamda, İsa'nın Allah'ın yaratıcı kelamının bir sonucu olduğu kabul edilirken, Sami tektanrıci formülasyonuna uygun bir şekilde, İsa bir beşer ve peygamber olarak tanımlanmakta ve teslis doktrini dışarıda bırakılmaktadır. Bu tanımlama söz konusu dönem ile tarihlendirebileceğimiz Meryem Suresi'nin ilgili ayetleri ile de paralellik ortaya koymaktadır. Surede, Hz. Meryem'den Zekeriyâ, Yahya, Meryem gibi önemli Hıristiyan şahsiyetlerin hikayesi köklü bir tevhid söylemi içine şöyle ele alınmaktadır:

"İşte hakkında şüpheye düştükleri Meryem oğlu İsa gerçek söze göre budur. Allah çocuk edinmez. O münezzektir. Bir işe hükmettiği zaman ona sadece Ol ! der ve hemen olur."³⁸

Mekke döneminin sonlarına yakın bir zaman diliminde ve son dönem içinde inen surelerde Ehl-i Kitab'a ilişkin söylemin tekrarlanan başlıca konulardan birisi Hıristiyan ve Yahudi tarihlerinde ortaya çıkan mezhepçiliktir. Kur'an bu dönemdeki söyleminde Yahudi ve Hıristiyanların aralarında çıkan çıkar çatışmaları sebebiyle ayrılığa düştüklerini ve Allah'ın dinini de parça parça ettiklerini tekrarlamıştır.³⁹ Onlar kendilerine ilim geldikten sonra içlerindeki çekemezlilik yüzünden

³⁶ Bkz. 30, Rum Suresinin ilk ayetlerinin tefsiri için aktarılan rivayetler Müşriklerin bu denklemde nerede yer aldıkları konusunda ayrıntılı bilgi vermektedir. Bkz. Taberi, *Tefsir*, XXI,16vd.

³⁷ Bkz. Sarıçam, *Hz. Muhammed*, s. 81

³⁸ 19 Meryem/34-35

³⁹ 19 Meryem, /37; 43 Zuhruf /63-65; 45 Casiye/16-17; 17 İsrâ /101 vd.; 1 Fatiha/10

ayrılıklara kapılmışlardır. Kur'an hakkında da şüphe içine düşmüşlerdir.⁴⁰ Bu eleştirinin yoğunluğu kimi zaman değişmektedir.⁴¹ Mesela kendilerine verilen vahiy karşısında Yahudiler'den zulmedenler olduğu gibi, hayırda yarışanlar da bulunmaktadır. Ehl-i Kitab'a yöneltilen bu dönemdeki başka eleştiri konuları arasında İsrailoğullarının "yeryüzünde fesat çıkarmaları" yer almaktadır. 17/İsra Suresi, Musa'dan söz etmekte ve İsrailoğulları yeryüzünde "iki kez fesat çıkardığı" için eleştirilmektedir.⁴² Bir diğer eleştiri konusu ise Şeriat'ın bir parçası olan Cumartesi yasağının Yahudiler tarafından ihlal edilmesidir.⁴³ Yahudiler Allah'ın dinine karşı samimiyetsiz bir tutum içinde olmuşlardır.

Bu dönemde Ehl-i Kitab'a ilişkin söylem dikkatle okunduğunda, söz konusu eleştiri söyleminde Kur'an'ın kendini merkeze koyduğu ve kendisine bir alan açtığı görülmektedir. Kur'an öncelikle kendinden önceki kitapları tasdik eden bir kitaptır.⁴⁴ Kur'an ayrıca Ehl-i Kitab'ın ayrılığa düştüğü konularda onları bilgilendirecek ve onların ayrılık nedenlerini açıklıkla ortaya çıkaracak bir otoritedir. Kur'an İsrailoğullarının ayrılığa düştüğü konuların çoğunu onlara anlatmaktadır. Böylece o doğruları ortaya koyan bir rehber ve rahmettir.⁴⁵ Kur'an önceki vahiylerden ayrı bir kitaptır ve kendilerine kitap verilenlerin (*utu'l-kitab*) oğullarını tanıdıkları gibi, Kur'an'ı da çok iyi bilmektedirler.⁴⁶ Buna karşın Ehl-i Kitab ona inanmamakta ve onun hakkında şüphe içinde bulunmaktadır.⁴⁷

Yine bu dönemdeki söylemde önceki kitaplarla, özellikle de Musa ile Muhammed ve Tevrat ile Kur'an arasında bir kıyas ve yakınlık kurulmaktadır. Kur'an'dan önce de Musa'nın Kitabı vardı. Kur'an da Tevrat gibi vahyedilmiş bir kitaptır ancak bu defa Kitap Arapça gelmiştir.⁴⁸ Kur'an'ın Allah tarafından gönderildiğini inkar eden Yahudiler'e karşı delil Allah'ın Musa'ya kitap vermesinden getirilmiştir. Allah Musa'ya kitap gönderdiği gibi Muhammed'e de Kur'an'ı bu defa Mekke ve çevresini uyarmak için indirmiştir ve o kendinden önceki kitapları doğrulayan bir kitaptır.⁴⁹ Kur'an'ın muhatapları arasındaki

⁴⁰ 42 Şura /14; 41 Fussilet/45

⁴¹ 35 Fatır/31

⁴² 17İsra /4-6

⁴³ 16 Nahl /124

⁴⁴ 35 Fatır /31

⁴⁵ 27 Neml /76-77

⁴⁶ 6 En'am/20; 154-155

⁴⁷ 42 Şura /14

⁴⁸ 46 Ahkaf /12

⁴⁹ 6 En'am /91-92

popülerliği de Tevrat ile karşılaştırılmaktadır. Cinler Musa'dan sonra Kur'an'ı dinlemişlerdir.⁵⁰

“Ey kavmimiz dediler doğrusu biz Musa'dan sonra indirilen kendinden öncekini doğrulayan, Hakka ve doğru yola ileten bir kitap dinledik.”⁵¹

Ancak Kur'an'ın kendisini öne çıkaran söylemine ve Ehl-i Kitab'a yönelttiği bütün bu eleştirilerine karşın, Müşrikler ile Ehl-i Kitab'ın arasında bir tercih söz konusu olduğunda ise Kur'an açıkça Ehl-i Kitab yanında yer almıştır. Kur'an'a göre Kur'an'ın indirilmesine Ehl-i Kitab sevinmiştir.⁵² Ayrıca Kur'an'ın Hz. İsa'ya atıfta bulunmasını Müslümanlarla aralarında bir polemik malzemesi yapan Müşriklere karşı da Meryem oğlu İsa savunulmuştur.

“Meryem oğlu misal verilince senin milletin buna gülüp geçiverdiler. Bizim tanrımız mı yoksa o mu daha iyidir dediler.Meryem oğlu, ancak kendisine nimet verdiğimiz ve İsrailoğullarına örnek kıldığımız bir kuldur....”⁵³

Bu dönemde inen ayetlerde İsa ve Meryem hakkındaki tanımlamalar sürdürülmüştür.⁵⁴ 36/Ya-Sin Suresi, Suriye Hıristiyan kültürüne atıfta bulunan bir tebliğ sahnesini konu edinmektedir. 18/Kehf Suresi Hıristiyan tebliğ tarihinden Ashab-ı Kehf kıssasını aktarmaktadır. Rasullullah'ın Taif ziyaretinden (620) sonra Ninova'lı Addas ile sohbeti sırasında Yunus (AS) hakkında bir konuşma geçmiştir. Bu sohbetin içeriği bildiğimiz kadarıyla Kur'an'a yansımamıştır ancak, konuşmanın Kur'an'ın o dönemindeki Ehl-i Kitab telakkisine uygun bir üslubda geçtiğini rivayetlerden görebiliyoruz.⁵⁵

Hicret'in hemen öncesinde Bizans 622 yılından itibaren Sasaniler'e karşı beş yıl süren bir atağa geçti. Bu saldırıda Bizans orduları Kafkasya'ya kadar ilerlemişler ve Tebriz'i ele geçirmişlerdir. Bu konuda inmiş çok bilinen ayet açıkça Müslümanların Ehl-i Kitab'a olan siyasi yakınlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Kureyş'in Sasaniler'e yakınlığı da denklemi tamamlamaktadır.

⁵⁰ 46 Ahkaf/29-30

⁵¹ 42 Şura /30

⁵² 13 Ra'd/36

⁵³ 43 Zuhruf/57-59

⁵⁴ 43 Zuhruf /57-61

⁵⁵ Bkz. Sarıçam, *Hz. Muhammed*, s.85vd.

“Rumlar en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah’ındır. O gün mü’minler de Allah’ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok esirgeyendir.”⁵⁶

Yine Hud Suresinin başında yer alan ayetler, Müslümanların kendi dışındaki cemaatler arasındaki tercihine ve bu konudaki siyasete dair bilgi içermektedir. Musa’nın kitabını izleyenlerle Müşrikler karşılaştırılmakta ve bu ayetler Müslümanların siyaseten Yahudiler tarafında yer aldığını belirten açık bir mesaj taşımaktadır.

“...Bir önder bir rahmet olarak Musa’nın Kitab’ı elinde bulunan kimse (inkarcılar gibi) midir?”⁵⁷

Bu sırada Kur’an’da Beni İsrail peygamberlerinin kıssaları anlatılmaya devam edilmiştir. Mesela 43/Zuhruf Suresi’nde Firavun karşısında Beni İsrail’in haklılığı gündeme getirilmiş ve Musa kıssası tekrar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Casiye Suresi 45. ayette İsrailoğullarının üstün kılındığı söylemi tekrar edilmektedir.⁵⁸ Musa’ya verilen dokuz ayetten söz edilir ve İsrailoğullarının Firavun’un zulmünden kurtuluş ve Mısır’dan çıkış kıssası anlatılır.⁵⁹ 21/Enbiya Suresi, diğer Beni İsrail peygamberleri ile birlikte Zekeriyya, Yahya, Meryem kıssalarını gündemde tutmaktadır. Böylece vahiy geleneğinin önemli simaları olan Peygamberlere sahip çıkılırken Kur’an’ın, Tevrat ve Zebur’un da bulunduğu Vahiy Geleneğinin bir devamı olduğu tekrar tekrar işlenmiştir.

“And olsun ki, Tevrat’tan sonra Zebur’da da yeryüzüne ancak iyi kullarımın mirasçı olduğunu yazmıştık. Doğrusu bu Kur’an’da kulluk eden kimselere bildiri vardır.”⁶⁰

⁵⁶ 30 Rum/2-5

⁵⁷ 11 Hud /17

⁵⁸ 45 Casiye/16

⁵⁹ 10 Yunus /90-93

⁶⁰ 21 Enbiya/105-106

Hicret öncesinde Yahudi ve Hıristiyanlar'a karşı sürdürülen genel söylem şöyle özetlenebilir: Yeni gelişen Kur'an mesajı, ana gövde olarak Musa ve İsa mesajlarının devamı olmakla birlikte, o bu önceki mesajların bağlıları olduğunu söyleyen Yahudi ve Hıristiyanların kendi aralarındaki ayrılıkların ve çekişmelerin dışında ve hatta üzerinde bir yerde ve onlara hakemlik yapmak konumundadır. Müslüman cemaatinin Yahudi ve Hıristiyanlara yakın durması, kendisini onların bir devamı olarak tanımlaması ve Müşrikler karşısında onların tabii bir müttefiki olarak görmesi, onun kendi kimliğini bir kenara bıraktığı anlamına gelmemiştir. Bütün bu özdeki onaylamalara karşın Muhammed'in Yahudilerinkinden farklı⁶¹ kendisine ait bir şeriatı bulunmaktadır.⁶²

Hicret Sonrası

Hicret'ten (622) hemen sonra Müslümanlar, Yahudilerle aynı savunma ittifakının içinde yer aldılar. Bu durum Hicret öncesinde cemaatlere ve özelde Ehl-i Kitab'a ilişkin Kur'an'ın geliştirdiği söyleme uygun idi. Buna göre, Müslümanlar ile ayrı bir cemaatiler, ancak bazı çekincelerle Yahudi ve Hıristiyanlar'ı tarihsel ve teolojik gerekçelerle doğal müttefikler olarak kabul ediyorlardı. İşte Müslümanlar ile Yahudiler arasında, Yesrib'e saldırabilecek düşmana karşı yardımlaşmalarının bir anlaşmaya bağlanması bu ortak dünya görüşü zemini üzerine oturmaktaydı.

Ancak Hicret sonrasında, ilerleyen aylarda Yahudilerle ilişkilerin pek iyi gitmeyeceği ortaya çıkmaya başlamıştır. İlişkilerdeki gerilemenin söz konusu dönemde inen ayetlere yansıdığını görmekteyiz. Mesela Bakara Suresi, Yahudilerin Allah'a verdikleri sözlere uymadıkları ve kendilerine verilen nimetlere nankörlük ettiklerini; güvenilmezliklerini ve samimiyetsizliklerini anlatan Bakara kıssası ile başlamaktadır.⁶³ Beni İsrail Allah'ı bırakıp buzağıyı tanrı edinmişlerdir.⁶⁴ İsrailoğulları, kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdikleri için zalimdirler.⁶⁵ Yahudilerin kalpleri taş gibi katılaşmış hatta taştan daha katı hale gelmiştir. Onların kalbinde hiç Allah korkusu kalmamıştır. Oysa bazı taşlar içlerinden çıkan su ile faydalı bile olurlar. Hatta bazı taşlar Allah korkusuyla buldukları yerden aşağıya düşerler.⁶⁶ Onlar Kitab'ı elleriyle

⁶¹ 6 En'am /146

⁶² 45 Casiye /18

⁶³ 2 Bakara /67-73

⁶⁴ 2 Bakara /54

⁶⁵ 2 Bakara /59

⁶⁶ 2 Bakara /74

yazacak ve sonra da kendi yazdıklarını satacak kadar cüret göstermişlerdir. Onlara yazık olacaktır. ⁶⁷ İsrailoğulları Allah'a verdikleri ahidden dönmüşler, ondan yüz çevirmişlerdir. ⁶⁸ Kendilerine gelen ve doğruları söyleyen peygamberleri yalanlamışlar ve onları öldürmüşlerdir. ⁶⁹ Bu medeni ayetlerde daha önce Yahudiler'e karşı Kur'an'da hiç görülmeyen şiddetli bir eleştiri söylemi ile karşılaşmaktayız.

Medinede ortaya konan polemiğin yoğunluğu içinde Kur'an, Yahudilerin İslam öncesi Müşrik Araplarla yaşadıkları güç mücadelelerine kadar uzanacaktır. Kur'an'a göre Yahudiler Müşriklerle karşı yardıma ihtiyaç duyarlarken, birden kendileri safında onlara karşı duracak ve kendilerine yardım edecek Mü'minler ortaya çıkınca karşı safa geçmişler ve Allah'ın lanetine layık olmuşlardır.

“Daha önce kafirlere karşı yardım isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki Tevrat'ı doğrulayan bir kitap gelip de Tevrat'tan bilip öğrendikleri gerçekler karşısına dikilince derhal inkar ettiler. İşte Allah'ın la'neti böyle inkarcıdır.”⁷⁰

Ayetler bu dönemde yoğun bir polemik ortamının ortaya çıktığına dair ipuçları taşımaktadır. Hangi cemaatin doğru olduğu ve kurtulduğu polemiğinin bir ara ciddi bir şekilde gündeme geldiğini gözlemlemekteyiz. Ehl-i Kitab'ın “Yahudi ve Hıristiyanlar hariç hiç kimse cennete girmeyecek” söylemine karşın Kur'an bunun sadece onların bir kuruntusu olduğu şeklinde cevap vermektedir. Bunun ötesinde Kur'an iddia sahiplerini delil getirmeye çağırarak meydan okumaktadır. ⁷¹ Hemen devamla Kur'an Yahudilerin ve Hıristiyanların birbirleri hakkında ileri sürdükleri asılsızlık iddialarını dile getirmekte ve her iki cemaatin de Allah'ın mesajını anlamadıklarını belirtmektedir. Çünkü “Kitabı bilmeyenler de birbirlerine tıpkı onların söylediklerini söylemişlerdir.” Kıyamet günü. bunlar arasında hüküm sadece Allah tarafından verilecektir. ⁷²

Bu dönemde İslam kendi sembollerini birer birer tamamlamaktadır. İslam cemaati ibadete çağrıda bir farklılık olarak ezan kurumu Hicret'in ilk yılında oluşturulmuştur. Bir diğer önemli sembol de kibledir. Hicret

⁶⁷ 2 Bakara /79

⁶⁸ 2 Bakara /83

⁶⁹ 2 Bakarak /87

⁷⁰ 2 Bakara /89

⁷¹ 2 Bakara /111

⁷² 2 Bakara /113

sonrasında Yahudi'lerle ilişkilerde en önemli olayın kiblenin değişmesi olduğu söylenebilir. Mekke döneminde Kur'an'ın Müşriklere karşı Ehl-i Kitab'a daha yakın bir duruş içinde olduğunu gördük. Medine'ye göç edildiğinde de Müslümanlar'ın başlangıçta Medine'deki Yahudi cemaatiyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmış olduklarını yine kiblenin değişmesini konu alan ayetlerin tefsirinde aktarılan rivayetlerden anlayabiliyoruz. Taberi'de Rasulullah'ın Beytu'l-Makdis'i Yahudiler'i İslam'a yaklaştırmak için seçtiği belirtilmektedir.⁷³ Bu da Ehl-i Kitab'a yönelik olarak Mekke'de belirlenen tutumun devam ettiğini işaret etmektedir. Rasulullah Medine'ye geldiğinde Yahudiler'le uzlaşmak için onların kiblesine yöneldi.

Ancak, nasıl oldu da kible Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram yönüne çevrildi? Kible'nin değişmesi indiği dönemin siyasi ve toplumsal yapısına bağlı olarak yine Kur'an'ın izlediği siyaset ile ilgilidir. Medine dönemindeki gelişmelere baktığımızda bu değişikliğin en önemli sebebinin Yahudiler'in Müslümanlar'a karşı takındıkları tutum olduğunu düşünmek zor değildir. Medine'de nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Yahudilerle ilişkiler bir şekilde kötü gitmeye başlamıştır. Yine Taberi'ye göre Yahudiler'in inadı iyice ortaya çıkınca Rasulullah kibleyi değiştirmek istedi. Ayetin ifadesine göre, aslında o da böyle bir değişiklik için dua ediyordu.⁷⁴ Gerçekten de Bakara Suresi'nin başlarından itibaren Yahudilerle sürdürülen tartışma dikkatle incelenirse, kible değişikliğinin işaretlerinin çok daha önce verildiği ve söz konusu değişikliğin bu süreçte önemli bir noktayı işaretleyen bir gelişme olduğu anlaşılmaktadır. Yahudiler Müslümanlar'la olan ilişkilerinde sürekli olarak samimiyetsiz ve hatta ihanete varan tutumlar sergilemişlerdir. Yahudiler'in Müslümanlar'a karşı bu tutumları ile onları Peygamberlerine ihanetle, kendilerine gelen nimetlere nankörlükle suçlayan ayetler bir paralellik ortaya koymaktadır.⁷⁵ Kiblenin değişmesinden önce de Kur'an Yahudiler'e karşı bir polemik sürdürmüştür. Bakara Suresi'nin 43. ayeti açıkça Yahudiler'i Kur'an'a inanmaya davet etmektedir. Müslümanlar'ın bu sırada hala kible olarak Mescid-i Aksa'ya yöneldikleri hatırlanırsa bu ayetin anlamı daha iyi kavranabilir. Her ne kadar Müslümanlar kendilerini Ehl-i Kitab bir topluluk olan Yahudiler'i Müşriklere göre daha yakın görerek Kudüs'e yöneliyorlarsa da, asıl uyulması gereken Müslümanlar'ın inandığı Kur'an'dır. Oysa Yahudiler Müslümanlar yerine Müşriklere bir yakınlık kurmayı seçmişlerdir.

⁷³ Taberi, *Tefsir*, II,4vd.

⁷⁴ 2 Bakara /144

⁷⁵ 4 Nisa/155

“Kendilerine Kitap’tan nasib verilenleri görmedin mi; putlara ve batıla iman ediyorlar sonra da kafirler için ‘Bunlar Allah’a iman edenlerden daha doğru yoldadır diyorlar.’”⁷⁶

2/Bakara, 115. ayet Yahudilerle ilişkilerin bozulmaya yüz tutmasıyla birlikte kible değişikliğinin işaretlerini daha açık bir şekilde gündeme getirir. Ayet Yahudilerin kible konusunda bir doğruluk iddialarının olamayacağı ancak kıblenin Allah tarafından belirlenebileceğini belirtmekte ve Doğu’nun da Batı’nın da Allah’a ait olduğunu belirtmektedir. Bu ifade kible değişikliğini belirten 142. ayette de geçmektedir. 124. ayetle birlikte açıkça Kabe’nin yapılışının tarihine ve yapılış amacına ilişkin ve onun Arap kimliğine ilişkin anlatımlar verilmektedir. Araplar’ın atası Hz. İbrahim’in oğlu İsmail ile birlikte Kabe’yi Allah’a ibadet için kurdukları bu ayetlerde anlatılmaktadır. 129. ayet ise Rasulullah’ın (sav) Araplar arasından onları uyarmak için gönderilmiş bir peygamber olduğunu öne çıkarmaktadır. 135. ayette de İslam’ın Yahudiliği ve Hıristiyanlığı aşan ve Hz. İbrahim’e ulaşan bir çizgiye oturtulduğunu görürüz.

Müşriklerle Müslümanlar arasında gerçekleşen ilk büyük sıcak çatışma olan Bedir Savaşı (624/2) sonrasında Yahudilerle ilişkilerin daha da gerilmiş olduğunu ve polemiğin derinleştiğini görüyoruz. Kur’an’da Yahudilerin sadece kendilerinin Allah’ın dostları olduğu iddiaları tekrar ele alınarak bu söylem şiddetle eleştirilmekte ve Yahudiler açıkça ölümle ve nihai azab ile tehdit edilmektedirler.

“Deki Yahudiler, bütün insanları bir yana bırakarak yalnız kendinizin Allah’ın dostları olduğunuzu sanıyorsunuz, bu iddianızda samimi iseniz haydi ölümü temenni edin. Ama onlar yaptıklarından dolayı ölümü asla temenni etmezler. Allah zalimleri çok iyi bilir. De ki, Sizin kendisinden kaçtığınız ölüm, muhakkak sizi bulacaktır. Sonra da görülenin ve görülmeyeni bilen Allah’a döndürüleceksiniz. O size bütün yaptıklarınızı haber verecektir.”⁷⁷

Bedir’in arkasından gelen bu gerginliğin somut bir olaya dönüşmesi Yahudi Kabilesi Beni Kaynuka ile yaşanan çatışmayla olmuştur (624/2). Medine’de Müslümanlar ile diğer topluluklar arasında yapılan anlaşmayı

⁷⁶ 4 Nisa/51

⁷⁷ 62 Cuma /6-8

ilk bozan Kaynuka Yahudileri oldu. Beni Kaynuka, Bedir savaşı sonrasında Müslümanlara karşı bazı taşkınlıklar sergilemeye başladılar. Bunun üzerinde Rasulullah onları kendi pazar yerlerinde toplamış ve onlara bu taşkınlıklarına son vermeleri konusunda hitab etmiştir. Ancak bu açık uyarı Beni Kaynuka'nın Peygamberi tehdit etmesi şeklinde bir karşılık bulmuştur. Bu olayın hemen arkasından Müslüman bir kadın Beni Kaynuka'nın pazar yerinde saldırıya uğrayınca, bir Müslüman buna cevap vermiş ve bir Yahudiyi öldürmüş, Yahudiler de onu öldürmüşlerdi. Bunun üzerine Müslümanlar Beni Kaynuka'nın kalesini kuşattılar. Sonunda Beni Kaynuka mallarını ve silahlarını Medine'de bırakarak aileleri ile birlikte Medine'yi terketmek durumunda bırakıldı. Kur'an'ın bu olaya ilişkin konuşması şöyle gerçekleşmiştir:

“Onlar kendileriyle antlaşma yaptığında hiç çekinmeden her defasında yaptıkları antlaşmayı bozan kimselerdir. Eğer savaşta onları yakalarsan ibret almaları için onlar ile arkalarında bulunan kimseleri de dağıt. Bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan sen de hak ve adaletle onların üzerine antlaşmayı at. Çünkü Allah hainleri sevmez.”⁷⁸

Bu dönemde, Kur'an'ın Yahudilere karşı yürüttüğü yoğun kampanyanın bir parçasını Yahudilerin Hz. İsa'ya yaptıkları ve onun hakkında söyledikleri olumsuz sözleri oluşturmuştur. Bu Kur'an'ın Yahudiler karşısında Ehl-i Kitab cemaatlerden Hıristiyanlar'a gönderilen olumlu bir mesaj olarak görülebilir. Kur'an bu ayette kristolojik olarak Dosetikler (*Docetics*) adlı Hıristiyan mezhebine ait bir formülasyona yakın bir görüş ortaya koymaktadır.⁷⁹

“Bir de inkar etmelerinden ve Meryem'in üzerine büyük bir iftira atmalarından; Ve Allah elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük demeleri yüzünden Halbuki onu ne öldürdüler, ne de astılar; fakat onlara İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilafa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık içindedirler bu hususta zanna uymak dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmediler. Bilakis Allah onu kendine kaldırmıştır. Allah büyük izzet ve hikmet sahibidir.”⁸⁰

⁷⁸ 8 Enfal/56-58

⁷⁹ Brandon, S.G.F., “Docetism”, *A Dictionary of Comparative Religion*, ed. S.G.F. Brandon, London: Weidenfeld and Nicolson, 1970, s.245

⁸⁰ 4 Nisa/156-158

Medine döneminde ritüelleri ve dini hukuki ilkeleri her geçen gün belirgin hale gelen İslam karşısında yer alan Yahudiler'in Şeriat'in emirlerine uyma konusundaki samimiyetsizlikleri de eleştiriyile karşılaşmıştır. Yahudilere azgınlıkları sebebiyle helal olan temiz şeyler haram kılınmıştır. Onlar faiz almışlar insanların mallarını yemişlerdir.⁸¹ Ancak Yahudiler arasındaki samimi olan ilim sahipleri, bunlardan ayrılmıştır. Onlar Muhammed'e inanmışlar, namazı kılmışlar, zekatı vermişlerdir. Allah'a ve ahiret gününe inanmışlardır.⁸²

Uhud savaşı sırasında Yahudilerin Müşrikleri gizlice Müslümanlara karşı kışkırtmaları onların Müslümanlara karşı bir gerginlikten kaçınmadıkları ve hala Medine'de varlık gösterebileceklerine dair inançlarını göstermektedir. Uhud sonrasında bir diyet konusunu görüşmek üzere Rasulullah'ın Beni Nadir'e yaptığı bir ziyaret sırasında ona karşı bir suikast düzenlemeye kalkışmaları sonucunda Anlaşma onlarla da bozulmuş oluyordu. Bunun üzerine Beni Nadir'in kaleleri kuşatıldı ve Medine'den çıkmaya razı bırakıldılar. Silahlarını bırakarak Kuzeye doğru Medine'den ayrıldılar. Ve bir çoğu Hayber'e yerleşti. (625/4)⁸³

Bu dönemde 59/ Haşr Suresi 59 bu olay hakkında inmiştir. Sure Müslümanlar'ın ve karşı tarafın psikolojisini, Münafıklar ve Yahudiler arasındaki ilişkileri ve karşılıklı gizli sözleşmeleri ve olayın sonunda ganimet mallarının dağıtımını konusunda ortaya çıkan hukuki durumu ayrıntısı ile ele almaktadır. Sure şöyle başlamaktadır:

“Kitap ehlinden inkarcı olanları ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O'dur. Oysa ey inananlar! Çıkacaklarını sanmamıştınız, onlar da, kalelerini kendilerini Allah'dan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın azabı onlara beklemedikleri yerden geldi, kalplerine korku saldı; evlerini kendi elleriyle ve inananların elleriyle yıkıyorlardı.”⁸⁴

Münafıklarla Yahudiler arasındaki ilişkiyi açığa çıkarması açısından da aşağıdaki ayetler oldukça ilgi çekicidir:

“Münafıkların kitap ehlinin inkarcılarından olan kardeşlerine: ‘Eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız and olsun ki, biz de sizinle beraber çıkarız; sizin aleyhinizde kimseye asla uymayız; eğer savaşa

⁸¹ 4,Nisa/160-161

⁸² 4,Nisa/162

⁸³ Bkz. Sarıçam, *Hz. Muhammed*, s. 189vd.

⁸⁴ 59 Haşr/2-3

utuşursanız mutlaka size yardım ederiz' dediklerini görmedin mi? Allah onların yalancı olduklarına şahitlik eder. Onlar çıkarılmış olsalar, andolsun ki, onlarla birlikte çıkmazlar. Savaşa tutuşmuş olsalar, and olsun ki, onlara yardıma koşmazlar, onlara yardıma gitseler, mutlaka geri dönüp kaçarlar, sonra yardım da görmezler.⁸⁵

Bu olaydan iki yıl sonra anlaşma Kurayza oğulları ile de bozulacaktır (627/5). Kurayza oğulları işi Hendek savaşı sırasında Müslümanları arkadan vurmaya kadar ileri götürdüler. Bunun üzerine daha önceki uygulamalarında olduğu gibi Peygamberimiz onları uyardı fakat onlar buna aldırmadılar. Hendek kuşatmasının kalkmasından bir gün sonra Peygamberimiz onları kuşatarak savaşı başlattı. Ancak daha sonra, Beni Kurayza Sa'd b. Mu'az'ın hakemliğini kabul ettiler ve hukuki bir sonuca razı oldular. Buna göre, erkeklerin öldürülmesine, kadın ve çocukların esir alınmasına ve malların ise ganimet olarak alınmasına karar verildi.

Hicaz'dan arka arkaya çıkmak zorunda kalan Yahudiler Hayber'de (628/7) toplanmakta ve belki de Medine'ye tekrar ve muzaffer olarak dönmek için uygun bir zamanı kollamaktaydılar. Bu amaçla bölgedeki başka Yahudileri ve Gatafan kabilesini de kendi taraflarına çektiler. Büyük bir güç oluşturarak Medine'ye yürüme planları yaptılar. Ancak onlardan önce hareket eden Müslümanlar, Gatafanlıların bu ittifaktan çekilmesinden sonra bölgedeki bütün Yahudi kalelerini ele geçirdiler

Mekke'nin fethedilmesinden sonra, (630) Peygamberimiz Hicaz'da yeni bir dini cemaatin ve bu cemaate ait egemen bir idarenin bulunduğunu bildirmek üzere çevre ülkelere elçiler göndermiştir (630). Herakleios kendisine gönderilen elçiye ilgi göstermiştir. Mısır'da hakim olan Mukavkis'in da elçiye iyi davrandığı rivayetlerde bildirilmektedir. Habeşistan Necaşisi'nin elçi ile gelen çağrı üzerine İslam'a girdiği rivayet edilmektedir. Elçilerden sadece Kuzey'e Busra'ya giden bir tanesi öldürülmüştür.⁸⁶

Yukarıda söz konusu edilen elçilerin tamamı Bizans'ın ya doğrudan, ya da dolaylı olarak hakim olduğu bölgelere gitmişlerdir. Elçilere gösterilen tepkiler Hıristiyan Bizans'ın bölgedeki müttefik arayışının bir sonucu olabilir. Kısa süre önce Müslümanların Hayber Yahudilerine yaptığı seferi de söz konusu tepkilerde belirleyici olmuş olabilir. Sadece Busra'da elçinin öldürülmesi, Sasani vurgunundan sonra toparlanmaya çalışan Gassanilerin, Bizans karşısında kendilerine muhtemel bir rakip çıkmasına karşı gösterdikleri bir tutum olabilir. Doğal olarak

⁸⁵ 59 Haşr/11-12

⁸⁶ Sarıçam, *Hiz. Muhammed*, 212vd.

Müslümanların bir rakip olarak kendileri ile Bizans arasına girmesi onların işine gelmeyecekti ve belki de elçiye kötü muamele ederek Müslümanlar'ın Kuzey'e doğru ilerlemelerinin hiç iyi karşılanmayacağı mesajını göndermiş oluyordular. Nitekim yine çok kısa süre sonra Müslümanlar bu blöfü görmüşler ve muhtemelen diğer bölgenin Hıristiyan kırıllıklarının olumlu tepkisini de değerlendirerek Gassanilerin güney topraklarının Medine'ye bağlanması ile sonuçlanan Tebuk Seferini (631/9) gerçekleştirmişlerdir. Bu sefer sonrasında Bizans'ın güçlü bir tepkisi olmamıştır. Bizans bunu Arabistan'ın bir iç meselesi olarak görmüş olabilir. Gassaniler'den önce Bizans yine bölgedeki bir başka Arap devleti olan Salihilerle işbirliği yapmıştı. Gassanilerden sonra da İran'a karşı daha diri bir güç olarak ortaya çıkan Hicaz devleti ile işbirliği içinde olabilirdi. Ayrıca yeni oluşan bu devlet Sasaniler'e değil Bizans'a daha yakın duruyordu. Bizansın bu yaklaşımının da onun, Gassanileri gözden çıkarmış olduğunun izlerini taşıdığı söylenebilir.

Bu arada Kur'an'ın hukuksal düzenlemeleri, gereksinimlere göre gelişmeye devam etmektedir. Bu bağlamda genişleyen Müslüman topraklardaki Gayr-i Müslim nüfusun durumu için gereken vergilendirme uygulaması olan cizye emri ortaya konmuştur.

“Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Rasülünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”⁸⁷

Öyle görünmektedir ki Hicaz'da Yahudi sorununun çözülmesinden sonraki dönemde Hıristiyanlarla ilişkiler yoğunlaşmıştır. Medine'den elçilerin gönderilmesi ve arkasından gelen Tebuk Seferi olaylarının geçtiği dönemde Necran Hıristiyanları'nın Medine'ye aralarında piskopos gibi üst düzey önderlerinin bulunduğu bir Hıristiyan heyeti gönderdiklerini görüyoruz (630-631/9). Rivayetlere göre, Rasulullah bu heyetle görüşmesi sırasında onlara ilişkin üç özelliği öne çıkarmıştır: “Siz Hıristiyanlar domuz eti yiyorsunuz. Haç'a tapıyorsunuz ve Allah'ın oğlu bulunduğunu söylüyorsunuz.” Bunlardan ilki dini hukuki bir ilkeye, ikincisi en önemli Hıristiyanlık sembolüne üçüncüsü de önemli teolojik-kristolojik bir kabule atıftır. Hıristiyan heyetten İsa'nın babasının kim olduğuna dair soru geldiğinde ise 3/Al-i İmran Suresi iner.⁸⁸ Bu surede önce İmran Ailesinin kıssası anlatılmakta ve Meryem'in doğuşu ve daha

⁸⁷ 9 Tevbe/29

⁸⁸ 3 Al-i İmran /1-80-90

sonra hamile kalışı ele alınmaktadır. Daha sonra Yuhanna İncil’inde olduğu gibi Hz. İsa, müjdelenen Allah’ın Kelimesi (*Logos*) olarak adlandırılır. Havariler ve Yahudiler’in yaptıkları İnciller’deki anlatımı adeta özetleyen bir üslup ve içerik seçilmiştir. Nihayet onun babasız doğuşunu ilk insan olarak Adem’in yaratılışına benzeten tipolojik Hıristiyan yorum kabul edilmektedir.⁸⁹

“Melekler demişlerdi ki, Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir Kelimeyi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa’dır. Mesih’dir: Dünyada da ahirette de itibarlı ve Allah’ın kendisine yakın kıldıklarıdır.”...“Meryem Rabbim dedi bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur? Allah şöyle buyurdu: Öyle de olsa Allah dilediğini yaratır. Bir işe hükmedince sadece Ol demesiyle o olur.” “Allah ona Kitabı ve hikmeti, Tevratı ve İncil’i öğretecek” ...“Benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri de helal kılmam için gönderildim. Size Rabbinizden bir mucize getirdim. O halde Allah’tan korkun, bana da itaat edin.”... “İsa, onlardaki inkarcılığı sezince, Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir dedi. Havariler Biz Allah yolunun yardımcılarıyız. Allah’a inandık Bil ki bizler müslümanlarız. Cevabını verdiler.”... “Yahudiler gizlice tuzak kurdular, Allah da onların hilelerine karşılık verdi. Allah, hilelere karşılık vermekte en güçlü olandır.” ...“O söylenenleri biz sana ayetlerden ve hikmet dolu Kur’an’dan okuyoruz.”

“Allah nezdinde İsa’nın durumu Adem’in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı . Sonra ona ol! Dedi ve oluverdi.”⁹⁰

Bu anlatımlardan sonra Hıristiyan heyete mübahale teklif eden ayetler gelecektir.

“Sana bu ilim geldikten sonra, seninle bu konuda tartışanlara geliniz sizler ve bizler de dahil olmak üzere, karşılıklı olarak çocuklarımızı ve kadınlarımızı çağıralım, sonra da dua edelim de Allah’dan yalancılar üzerine la’net diyelim.”⁹¹

Necranlılar bu içerikteki ayetlerden sonra mübahaleyi kabul etmeyecekler ve sonunda cizyeye razı olarak geri döneceklerdir.

⁸⁹ Thomas Fawcett, *The Symbolic Language of Religion*, s. 232vd., London: SCM Press, 1970

⁹⁰ 3 Al-i İmran /45-59

⁹¹ 3 Al-i İmran /61

Al-i İmran Surenin daha sonraki ayetlerinde İbrahim'in Hıristiyan, Yahudi veya Müşrik değil sadece dosdoğru bir Müslüman olduğu dile getirilmektedir.⁹² Ayetlerde İbrahim'den İsa'ya kadar peygamberler sayılarak bunlar arasında hiçbir ayırım yapılmadığı belirtildikten sonra artık sadece İslam'ın egemenliğinin kabul edilmesi gerektiğini bildiren şu ayet gelir.

“Kim İslam'dan başka bir din ararsa, bilsin ki, kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır.”⁹³

Vahyin bu son döneminde Kur'an Ehl-i Kitab ile ilişkileri kendi istediği belli bir hukuki ve idari düzeye çekmiş olmanın sağladığı ortamı kullanarak eleştirilerini sürdürmektedir. Ehl-i Kitab içerisinde İslam mesajını inkar edenler de⁹⁴ kabul edenler de bulunmaktadır. Ancak onların hepsi aynı değildir. Gece saatlerinde secde edenler, Allah'ın ayetlerini okuyanlar, Ahiret gününe inanan, iyiliği emredip kötülükten sakındıranlar, hayır işlerine koşuşturan salihler de vardır.⁹⁵ Onlar arasında yine hem kendilerine hem de Müslümanlara indirilene inananlar da vardır.⁹⁶ Hıristiyanlar kendilerine emredilmediği halde Allah'ın rızasını kazanmak için ruhbanlığı uydurmuşlardır. Ancak buna da gereği gibi uymamışlardır. Onlardan iman edenlere karşılıkları verilmiştir ancak çoğu da yoldan çıkmıştır.⁹⁷ Necran heyetinden sonra Hıristiyanlar'a yönelik bir mesaj ile İsa'nın bir resul olduğu teyid edilmekte ve Hıristiyanlar Allah'a ve şu anki rasulü Muhammed'e imana davet edilmekte ve teslisten vazgeçilmeye çağırılmaktadır.⁹⁸ Hz. İsa da kendisinden sonra Ahmed adındaki bu peygamberin geleceğini müjdelemişti.⁹⁹ Hıristiyanlar Mesih Allah'ın oğludur dedikleri gibi, Yahudiler de aynı şeyi Üzeyir için söylemişlerdir ve böylece sözleri kafirlerinkine benzemiştir.¹⁰⁰ Kur'an bu son dönemde dikkat çekici bir şekilde Hıristiyan toplumunu önderleri rahiplerinin etkisinden kurtarma ve Hıristiyan toplumunu İslam'a girenler arasında

⁹² 3 Al-i İmran /67

⁹³ 3 Al-i İmran /84-85

⁹⁴ 3 Al-i İmran /100

⁹⁵ 3 Al-i İmran /113-114

⁹⁶ 3 Al-i İmran /199

⁹⁷ 57, Hadid/27

⁹⁸ 4 Nisa 171

⁹⁹ 61 Saf /6

¹⁰⁰ 9 Tevbe/30

katma siyasetini ortaya koymaktadır. Hıristiyan cemaat rahiplerin önderlerinin telkinlerini bırakıp tek Allah'a iman etmelidirler.

“Yahudiler Allah'ı bırakıp bilginlerini Hıristiyanlar da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Halbuki, hepsine de tek Tanrı'ya kulluk etmekten başka bir şey emrolunmadı. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır.”¹⁰¹

Sonuç

Kur'an'ın Ehl-i Kitab kavramı bağlamında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Ehl-i Kitab ile ilişkiler çerçevesinde, Kur'an'da değişik zaman dilimlerinde yakın ya da uzak duruşları gözlemleyebilmekteyiz. Mesela Yahudilerle Mekke dönemi ve Medine döneminin ilk aylarında yakın bir ilişki tarzı izlenmiştir. Ancak daha sonra Risaletin sonuna kadar geçen yıllarda oldukça uzak ve şiddet içeren ilişkilerin ise Yahudilerle gerçekleştiğini görmek hiç de zor değildir. Hıristiyanlar ile olan ilişkiler ise, ne Yahudilerle olduğu kadar yakın ne de onlarla olduğu kadar sert olmuştur. Belki de bunun sebebi Hıristiyanların daha uzak diyarlarda yaşamış olmalarıdır. Hıristiyanlar ile ilişkiler bu yüzden daha istikrarlı bir seyir takib etmiş görünmektedir. Bu mekansal uzaklık sebebiyle Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında güç çatışmaları Yahudiler'de olduğu gibi yoğun olmamıştır. Ancak Kur'an'dan hemen sonra, durum tersine dönecektir. Yahudi tebasını baskı altında tutan ve Müslümanların genişleyeceği toprakları elinde bulunduran Hıristiyan Bizans ile ilişkiler hiç de iyi gitmezken, bu topraklardaki Yahudi topluluklar Müslümanlar ile neredeyse müttefik konumuna düşeceklerdir. Hıristiyanlarla ilişkilerdeki bu durum, merkezde olduğu gibi Müslüman Endülüs'te de hemen bütün Ortaçağ boyunca devam edecek ve Haçlı seferleri sırasında zirvesine ulaşacaktır. Bu bakımdan Kur'an sonrasında Ehl-i Kitab ile Müslümanlar arasındaki ilişki biçimini Kur'an'ın nüzul dönemine ait zamansal söylemlerine göre belirlemek çok doğru olmamaktadır. Nüzul sırasındaki konjonktürel ilişki biçimlerinden Kur'an'a yansıyan bu tespitlerin birer evrensel kanun olarak değerlendirilmesinin modern zamanlardaki konjonktürle bir şekilde örtüşen özellikler göstermesinden kaynaklandığını da görmek gerekmektedir. Modern zamanlarda İsrail devletinin Müslüman toprakları üzerinde kurulması böyle bir söylemin

¹⁰¹ 9 Tevbe/31

evrensel olduğu iddiasına kısa yoldan kolay bir gerekçe hazırlamaktadır. Ancak bu kolaycı kabul Müslüman topraklar üzerindeki sömürgecilikte Hıristiyan toplulukların büyük payı olduğunu gözden kaçırır gibidir. Ayrıca Modern zamanlarda Müslümanlara karşı yürütölen Yahudi-Hıristiyan ittifakı da ayrı bir durum olarak karşımızdadır. Bu yüzden bize göre, Kur'an Müslümanlar dışındaki topluluklarla ilişkilerde belli bir ilişki biçimini, belli bir topluluk için normatif olarak belirlemiş değildir. Bu türden ilişkilerde tamamıyla Müslümanlar'ın çıkarları ve diğer toplulukların Müslümanlar'a karşı tutumları belirleyicidir ve bunlara yönelik ilgili siyaset bu değişkenlere göre belirlenir denilebilir.